

Gyermekvállalás megváltozott munkaerő-piaci körülmények között

Spéder Zsolt

A munkaerőpiac szerepét a rendszerváltozást követően kibontakozó drámai termékenység-módosulásban ismereteink szerint kevesen vizsgálták részletesen.¹ A kivételek közé tartozik például a Witte–Wagner szerzőpáros, akik a munkaerőpiac és termékenység alakulását Kelet-Németországban a közgazdasági megközelítést alkalmazva elemezték. (Witte–Wagner, 1994; 1995) Magyarországon az elemzések a munkaerő-piaci magatartás szubjektív komponenseit fedték le, amennyiben elsősorban az aggodalmakra, félelmekre, várakozásokra irányultak. (S. Molnár, 1998; Lakatos, 2001) Pedig a munkaerőpiac (volt) az az intézmény, amely a hétköznapi ember számára a gazdasági dinamizmus következményeit ténylegesen és képletesen a lakosság felé közvetítette.² Néhány év leforgása alatt milliós nagyságrendű foglalkoztatott került ki a munkaerőpiacról, és akik bent maradtak, azok munkakörülményei, státusa, javadalmazása, biztonsága is erőteljesen megváltozott. Mindezzel párhuzamosan megnehezedett a fiatalok munkaerőpiacra való belépése. Többségük rövid távú, határozott idejű, sokszor bizonytalan munkaviszonyban kezdi életét. A megváltozott körülmények nagyobb lehetőségeket és egyben veszélyeket is jelentenek az átalakulás előtti időszak szívásos munkaerő-piaci körülményeihez képest.

Szinte lehetetlen, hogy e centrális intézmény működési módjának radikális átalakulása ne játszott volna valamilyen – közvetlen vagy közvetett – szerepet a termékenység alakulásában. Erre utalnak azok az írások, amelyek a munka és a család egyre nehezedő összeegyeztethetőségéről számolnak be. (S. Molnár, 1998; Pongráczné, 2001) Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy a munkaerőpiac állapota és a termékenység viszonyának megértésében előrelépünk. Első lépésben áttekintjük azt a közgazdasági és szociológiai szakirodalmat, amely segítséget nyújthat a változó munkaerő-piaci körülmények termékenységi hatásainak megértésekor. A második lépésben

¹ Tanulmányunk egy *A termékenység társadalomszerkezete* című kutatás egyik részeredménye, melyet a Szociális és Családügyi Minisztérium finanszírozott. A számítási munkákban való részvételért Várnainé Anek Agnesnak, a kritikai megjegyzésekért S. Molnár Editnek tartozom hálával és köszönettel.

² Az infláció és a szegénység tekinthető még a rendszerváltás hasonlóan centrális fogalmának.

vázoljuk az 1990-es évek Magyarországnak alapvető munkaerő-piaci változásait. Ezt követően térünk rá tanulmányunk központi kérdésének empirikus elemzésére. Konkrétan azt elemezzük, hogyan alakult a foglalkoztatott nők gyermekvállalási magatartása. Az utolsó lépésben pedig azt vizsgáljuk, hogy milyen befolyásoló szerepe van a férjek és élettársak gazdasági aktivitásának.

Közgazdasági és szociológiai megközelítések a munkaerőpiac és a termékenység alakulásáról

A *közgazdasági közelítés*, a piac tudományának elmélete a gyermekvállalást a racionális döntések logikájának segítségével értelmezi. (Andorka, 1987) Ennek szellemében a gyermekvállalásról való döntést a gyermekvállalás következtében fellépő hasznok (örömök) és az annak révén felmerülő rövid és hosszú távú költségek alakulásából vezeti le. Eszerint tehát a gyermek ugyanolyan áru, mint minden más fogyasztási cikk: birtoklása örömet jelent (hasznosságot nyújt), ugyanakkor (folyamatos) kiadásokat (költséget) jelent. E tanulmánynak nem feladata a közgazdasági közelítés kritikai elemzése,³ ám néhány részösszefüggés bemutatása kutatási kérdésünk szempontjából elengedhetetlen. Vizsgáljuk meg először a gyermekvállalás következtében felmerülő költségeket – hiszen a termékenység közgazdasági megközelítéseinek első generációja alapvetően erre tért ki. A gyermek folyamatos költségeket és hosszú távú „pénzügyi elköteleződést” jelent, hiszen megélhetésének biztosítása folyamatosan terheli a háztartás költségvetését. Minden mást figyelmen kívül hagyva tehát a háztartás bevételeinek növekedésével csökken a gyermekkel járó kiadások háztartás-költségvetési terhe, azaz a jövedelmek emelkedésével emelkedik a gyermekvállalás valószínűsége. Ezt a mechanizmust szokás *jövedelmi hatásként* értelmezni. Hogy e jövedelmi hatást nehéz kimutatni, annak sok más tényező mellett az (is) az oka, hogy a magasabb jövedelműek nagyobb kiadást tartanak szükségesnek a gyermek megfelelő körülmények között való felneveléséhez (Spéder, 2001b), illetve, hogy az iskolázottság expanziójával nő annak az időszaknak a hossza, amíg a gyermekeket el kell tartani. A mai magyar viszonyokat tekintve még azt is hozzá kell tenni, hogy az iskolarendszer (esetleges és/vagy részleges) privatizációja is emeli a gyermeknevelés várható költségeit.

A gyermekneveléssel felmerülő egyéb költségek a *nők munkavállalásának* kiterjedésével váltak nyilvánvalóvá. A racionális cselekvő – és a közgazdaságtan emberképe ilyen – azokat az *elmaradt hasznokat* [opportunity cost] is költségnek tekinti, amelyek a gyermekvállalással együtt járnak. Itt

³ Így arra sem térhetünk ki, hogy mennyiben helyes vagy helytelen a gyermeket árucikknek tekinteni (az elméletekről részletesebben lásd: Andorka, 1987, illetve Gábos–Tóth, 2001).

azokra a kieső jövedelmekre kell gondolni, amit a nő, az anya átmeneti vagy tartós keresetkiesése, munkaerőpiacról való távolléte okoz. Az újabb közgazdasági közelítésekben e szempont árnyalt figyelembevételére hívják fel a figyelmet. A keresetkiesés mellett az sem elhanyagolható, hogy az otthon maradt anyák munkaerőpiac által értékelt „humán tőkéje” a feltételezések szerint devalválódik, hiszen az érintettek „kiesnek” szakmájukból, nem tudnak továbbképzési programban részt venni, vagyis a feltételezések szerint szakmai „skill”-jeik elértéktelenednek.⁴ A közgazdasági modellek ezzel ritkábban számolnak, ám ide tartozik, hogy a munkaadók nem szívesen foglalkoztatnak (kis)gyermekes anyákat, hiszen feltételezéseik szerint családi kööttségeik miatt gyakrabban hiányoznak, a váratlan helyzetekhez, túlmunkaszükségletekhez rugalmatlanabban tudnak alkalmazkodni.⁵ (Lakatos, 2001) A gyermekvállalás ezek szerint a jövőbeli újbóli munkavállalás korlátját is jelenti.

E megfontolásból adódóan – minden mást figyelmen kívül hagyva –, minél magasabb a nők jövedelme annál nagyobb használdozatot jelent a gyermek vállalása. Illetve gyermekvállalás esetén a magas jövedelmű nők anyagilag érdekeltek a mihamarabbi munkaerő-piaci visszatérésben.⁶ Az alacsonyabb jövedelműek, a munkaerőpiacon nem aktívak – tehát háztartásbeliek, eltartottak, inaktívak – esetén a fent említett „használdozati költségek” alacsonyabbak, illetve nem lépnek fel. Vagyis e társadalmi csoportokban kisebb a gyermekvállalás ellen ható anyagi ösztönzők erőssége.

Mielőtt megemlítenénk a gyermekvállaláshoz kötődő ellátások „kompenzáló szerepét”, röviden vázoljuk a *férj* munkaerő-piaci helyzetének lehetséges hatását. Mai modern társadalmunkban ugyanis egyértelműen a kétkeresős modellből kell kiindulnunk. Nyilvánvaló, hogy a női foglalkoztatásból eredő ellenösztönzők annál erősebbek, minél alacsonyabb a férj jövedelme, minél kisebb a férj és a feleség keresete közötti távolság. Ez a hatás a magas keresetű nő/feleség és alacsony keresetű férfi/férj esetén a legerősebb. Érdekes külön az aktivitási státusokhoz is kötni a lehetséges ellenösztönző hatásokat. A férfi munkanélkülisége, inaktivitása például vélhetőleg az alacsonyabb jövedelem miatt növeli, a nő inaktivitása (eltartott mivolta) pedig csökkenti az ellenösztönző jövedelmi hatást.

A jövedelmi hatás taglalása esetén lehetetlen nem figyelembe venni a *gyermekvállaláshoz kötődő ellátásokat*, így a családi pótlékot, gyest, gyedet,

⁴ Ezekhez két megjegyzést. Először is alapvetően feltételezésekről van szó, amit még részletesen vizsgálni kell. Másrészt ne hagyjuk figyelmen kívül azt, hogy a gyermeknevelés révén a nők humán tőkéje emelkedik, amely egyes szolgáltató foglalkozások esetén piaciilag is értékelhetővé válik.

⁵ Csak emlékeztetőül hívjuk fel arra a figyelmet, hogy a gyed intézményének legfontosabb funkciója e használdozatok mérséklésében van.

⁶ Ez akkor lehetséges, ha a gyermekellátó intézményrendszer helyettesítő szereplői – bölcsőde, nagyszülők, piaci gyermekellátás – rendelkezésre állnak.

anyasági segílyt, adókedvezményeket. A *családi pótlék és a gyēs* – minden mást figyelmen kívül hagyva – a nem aktívak, illetve a nagyon alacsony jövedelműek esetén megszünteti az ellenőszőnzőtséget. Sőt a Gyenei Márta által megfogalmazott „stratégiai gyerek” koncepciója szerint a szegény családok esetében a fenti családtámogatású formák a gyermekvállalási hajlandóság növelésével járnak, hiszen annak révén a családok biztos, folyamatos, háztartási jövedelmeikben lényeges nagyságrendben megjelenő jövedelmekhez jutnak. A *gyedről* már említettük, hogy a foglalkoztatott nők gyermekvállalási ellenőszőnzőtséget kívánja kompenzálni. Limitált felső határa révén a jövedelmi hatásmechanizmus szerint leginkább a középső foglalkozási csoportok estében fejtheti ki alapvető hatását. Az *adókedvezmények* pedig az aktív keresővel (férj) rendelkező háztartások esetében fejtenek ki ellenőszőnzést csökkentő hatást. A szakirodalom részletesen foglalkozik a jóléti programok lehetséges népesedéspolitikai hatásával. (Gábos, 2000) Mi jelen tanulmányunkban csak annyiban érintjük a családi juttatásokat, amennyiben azok a munkaerőpiacon fellelhető tényezők hatását erősítik, illetve tompítják.

Vizsgálni kell azt is, hogy hogyan alakul a *munkaerőpiac dinamikája*, mivel az őszőnzők és ellenőszőnzők a várható foglalkoztatási esélyek alapján is kifejthetik hatásukat. (Witte–Wagner, 1994) A *foglalkoztatott nők* könnyebben vállalnak gyermeket (azaz válnak ki átmenetileg a munkaerőpiacról), ha úgy ítélik meg, hogy a gyermekvállalást követően a *jövőben* könnyű lesz munkát találniuk. Ezzel szemben a munkaerőpiacra való belépés jövőbeli romlása a jelenlegi munkahelyhez való ragaszkodást, a munkahely elvesztésének félelmét alakíthatja ki az aktív nők körében, és így a gyermekvállalási döntések elhalasztásával járhat.⁷ A *munkanélkülieket* illetően Witte és Wagner szerint egy másik mechanizmus működik. A javuló munkaerő-piaci esélyek csökkentik gyermekvállalási kedvüket, hiszen ők mindenféle késlekedés nélkül akarnak visszatérni a munkaerőpiacra. (Witte–Wagner, 1995) Vagyis ha javul a munkavállalás esélye, akkor ők kisebb valószínűséggel fognak gyermeket vállalni, mint korábban. Romló munkavállalási esélyek között viszont könnyebben vállalnak gyermeket, hiszen úgyis kicsi az esélyük a munkavállalásra. Vagyis a közgazdasági megközelítés szerint a gazdasági konjunktúra és dekonjunktúra, valamint azok anticipációja befolyásolja, hogy inkább a foglalkoztatottak vagy inkább a munkanélküliek gyermekvállalási hajlandósága nő, illetve csökken.

Egy rövid időre függesszük fel a közgazdasági gondolkodás további taglalását. Talán sikerült bemutatni, mennyire szővevényes lehet a gazdasági tényezők hatásmechanizmusa. Nem állítjuk, hogy a termékenység csökkenése kizárólagosan e mechanizmus révén érthető meg, ám egyes elemei min-

⁷ Ez persze arra is felhívja a figyelmet, hogy a visszaintegrálódást elősegítő intézmények és intézkedések növelhetik a foglalkoztatottak gyermekvállalási hajlandóságát.

denképpen jól használhatónak tűnnek a végső magyarázó modellben. E gondolatsorhoz a munkaerőpiac és termékenység adatainak elemzése során visszatérünk, ám előtte még a szociológiai indíttatású magyarázó logikát is bemutatjuk.

Ha a *szociológiai szemlélet* segítségével kívánjuk felfejteni a munkaerőpiac és termékenység viszonyának részösszefüggéseit, akkor abból kell kiindulnunk, hogy milyen családi és női szerepek jellemzik a modern társadalmat, és a munkaerőpiac, illetve annak átalakulása mennyiben sérti, illetve favorizálja az adott szerepeket. (Kontos–Walser, 1993 [1979]; Pieper, 1993 [1983]; Ostner, 1982) A családi tevékenység- és feladatmegosztást tekintve megállapíthatjuk a kétkeresős családmodell általános elterjedtségét és kívánt voltát.⁸ A szerepek általános elterjedtségét a korábbi volt szocialista országokban az aktív korú nők 80-as évekbeli teljes foglalkoztatottsága, Nyugat-Európában pedig a női foglalkoztatottság folyamatos és töretlen emelkedése mutatja. Hogy e szerep (már) nem (külső) kényszer, hanem internalizált érték, arról pedig az értékvizsgálatok adnak képet. A női életút és a női szerepek szociológiájából kiindulva pedig azt tudjuk, hogy a női szerepkészlet általános jellemzője, hogy a nők magukra nézve egyszerre több párhuzamos szerepet is érvényesnek tartanak. Itt elsősorban a foglalkoztatotti és anyai (családi) szerepek egymással való versenyére és egymást kiegészítő szerepére gondolunk. (Már) nem jellemző, hogy a nők háziasszonyi (anya+feleség) szerepet tekintik magukra nézve elvártak, és (már vagy még) az sem, hogy kizárólag foglalkoztatotti szerepüknek éljenek. Tudjuk azt is, hogy e szerepek az életútban részben szekvenciálisan követik egymást, máskor pedig párhuzamosan futnak. (Kohli, 1993) Felmerül persze az a kérdés, hogy egy olyan történeti szituációban, mikor a 90-es években beinduló átalakulás alapvetően veszélyezteteti foglalkoztatotti szerepüket, akkor erre hogyan reagálnak. Megkísérik-e minden energiájukkal megtartani, visszaszerezni azt, hiszen ez legalább annyira a női identitás része lett, mint amennyire az a férfi identitás központi eleme. Vagy pedig „feladják” munkaerő-piaci pozícióikat, és identitásukkal a családi (anyai és házastársi) szerepeik felé fordulnak, hiszen azok (is) a társadalom által felkínált legitim szerepek. Ez utóbbi esetben pedig egyben annak is teret engednek, hogy a férfiak (férjek) nagyobb esélyt kapjanak egyetlen (?) legitim szerepük betöltésére. Az ő számukra – bár erről sajnos adatokkal nem rendelkezünk – ugyanis a nem foglalkoztatott, nem kereső apai szerep, illetve „háziférfi-i”, „háziemberi” szerep aligha tekinthető legitimnek.⁹ Amennyiben a nők részéről a családi szerepek felértékelődésének lehetünk tanúi,

⁸ Amely családokat nem a kétkeresős modell jellemzi, ott többnyire nem maguk választották az éppen aktuális megélhetési modellt.

⁹ Őket jó esetben „furcsa figuráknak”, rosszabb esetben férfi mivoltuk betöltésére képtelennek tartja a társadalom.

akkor a nők gyermekvállalási hajlandóságának növekedését kellene tapasztalnunk, ellenkező esetben pedig a gyermekvállalási hajlandóság visszaesését – természetesen ha minden más változatlan marad.

Már itt jelezzük, hogy a szerepfelfogásokat vizsgáló elemzések ellentmondásos tendenciákról adnak hírt. (Kapitány, 2001; Pongráczné, 2001) Egyes attitűdök a tradicionálisabb (a nők családi szerepének felerősödése), mások pedig a modernebb (a nő életéhez hozzátartozik a foglalkoztatás) nemek szerinti szerepek erősödésére utalnak. Mielőtt e feltételezéseket a munkaerőpiacon végbemenő változásokkal összevetnénk, röviden fel kívánjuk vetni azt a problémát, ami e szerepvállalás és/vagy szerepkonfliktus előtörténetét jelentheti.

A 90-es években egyszerre gyermekvállalási korba lépő női nemzedék szüleit tekinthetjük az első gyakorlatilag teljes foglalkoztatottságot megért női nemzedéknek. Vajon szocializációjuk, konkrétan *nemi szerepekre való szocializációjuk* milyen körülmények között zajlott? Feltételezésünk szerint a nők számára megkérdőjelezhetetlenné vált, hogy a nő/az anya dolgozik. Anyjuktól tehát nem „csak” az anyai, szülői, házastársi szerepeket tanulták meg, de azt is, hogy a nő életéhez hozzá tartozik a munkába járás, a pénzkeresés. Erre a már említett közvélemény-kutatási adatok is egyértelműen utalnak. Más oldalról ezen adatok szerint mindig találunk olyanokat is, akik hosszú időn keresztül szeretnék energiáikat a családnak, a gyermekek felnevelésének szentelni, azaz az anyai-házastársi szerepeket szeretnék (majdnem) kizárólagosan felvállalni. Felmerül a kérdés, hogy a ma szülőképes korban lévő, anyáik teljes foglalkoztatottságát megélt lányok vajon nem szereztek-e túl sok negatív élményt szocializációjuk során? Ennek következtében nincsenek-e jelentékeny számban olyanok is, akik azt látták, hogy a szülői és munkavállalói feladatok összeegyeztethetetlenek, mert állandó konfliktushelyzettel járnak? S vajon nem gondolják-e azt, hogy ők csak úgy és akkor akarnak gyermeket vállalni, ha energiájukat és figyelmüket teljesen gyermekeiknek tudják szentelni?¹⁰

A női szerepekre vonatkozó szociológiai megfontolásokból arra következtetünk, hogy a fiatal nők nem egységesen reagálnak a megváltozó munkaerő-piaci körülményekre. Többségük ragaszkodni fog – persze nemcsak a szerepfelfogásból, hanem a megélhetés megfelelő színvonalához szükséges anya-

¹⁰ Nyugat-Európában az alacsony gyermekszám okán ma a munka és család összeegyeztethetlenségéről folyó viták komolyan felvetik azt a kérdést: vajon a szülőképes korban lévő női népesség gyakorlatilag teljes foglalkoztatás mellett hogyan tudott 2 gyermek körül termékenységi arányszámokat „produkálni”. Igen, kiépült a bölcsődék, óvodák rendszere, a munkahely sokféle szociálpolitikai feladatot is ellátott, voltak még nem dolgozó, nem aktív nagymamák, akik a fiatalokhoz közel éltek! Bölcsődék, óvodák ma is vannak (ám kihasználtságuk 100% fölötti volt a 90-es évek során), de vannak-e még nem dolgozó nagymamák? Jelen dolgozatban nem tudunk választ keresni arra a kérdésre, hogy az erőltetett modernizáció közepette létrejött majdnem teljes női foglalkoztatottság milyen következményekkel járt a mai termékenységi magatartásra, a család és foglalkoztatás mai összeegyeztetési gyakorlatára.

gi okok miatt is – foglalkoztatotti szerepéhez. Egy kisebbség esetén azonban azt sem zárhatjuk ki, hogy a nők számára legitim, kizárólagos anyai (és házastársi) szerep jelenti a megoldást a nehéz munkaerő-piaci körülmények között.

Ha a munkaerőpiac és a termékenység összefüggését az átalakulás időszakában vizsgáljuk, akkor nem elégséges az általában vett, és a magántulajdonon alapuló munkaerőpiacra vonatkozó összefüggéseket taglalni. Az említett időszak specifikuma az redisztributív gazdaságból a magánpiaci gazdaságba való átmenet. Ennek kiemelése tautologikusnak tűnhet, de mivel a termékenység (gyermekvállalás) szempontjából ez még ismereteink szerint nem került elemzésre, elkerülhetetlen néhány összefüggés tisztázása. Kornai János szociológiai megfontolásokkal átírt *gazdaságelmélete* révén tudjuk, hogy az átmenet során a munkaerőpiac minőségi átalakuláson ment keresztül. (Kornai, 1980) Kornai elképzeléseinek megfelelően az állami tulajdonon alapuló szocialista gazdaságszervezés munkaerőpiaca „szívásos”, ahol alapvetően a munkavállaló van erőfölényben, ő „diktálhat”, mert túlkereslet, azaz hiány van munkavállalókból. A magántulajdonon alapuló piacgazdaságban viszont a munkaerőpiacon túlkínálat uralkodik, a munkaadó erőfölényben van, elképzelése, szükségletei szerint válogathat a potenciális munkavállalók között. Míg tehát a hiánygazdaságban a munkavállalók meghatározott korlátok között érvényesíteni tudták egyéni érdekeiket, addig a magántulajdonon alapuló piacgazdaságban kiszolgáltatottak, és alkupozíciójuk sokkal gyengébb.¹¹ Nem egyszerűen arról van tehát szó, hogy egy szűkülő munkaerőpiacon kellett a pozíciókat védeni és megtartani, de egy minőségileg új munkaerőpiacon kellett helytállni. Nem csak a munkahelyet kellett megtartani, de a munkaidőt is sokkal intenzívebben kellett kihasználni.¹² Ezek fényében jogos az a feltételezés, hogy a 90-es évek munkaerőpia-

¹¹ Még annál is gyengébb, mint amilyen a nyugati kollégáik helyzete, mert ott általában szélesebb körű a szakszervezeti mozgalom. Ezt jól példázza, hogy csak egy nemrégiben terítékre került ügyet kiemeljünk, a TESCO dolgozóinak (többségében fiatal nőknek) gondjai a munkaadókkal. (Magyar Hírlap, 2001. december 22.)

¹² A túlkínálattal jellemezhető piacgazdaságban a munkaidőbe már sokkal kevésbé fér bele a saját ügyek intézése, az a „harmadik és negyedik” ökonómia, amelyet Zsille Zoltán oly érzékletesen leírt. Ízelítőként álljon itt néhány megállapítás. „A harmadik ökonómia területe azonos az elsővel. Az itt kezdeményezett küzdelmek célja közvetlenül a hivatalos viszonyok megváltoztatása, olyan erőviszonyok, olyan hatalmi konstelláció kialakítása, amelyben jobb körülmények között lehet a garantált bérhez, a törvényes juttatásokhoz és a kiharcolt kedvezményekhez jutni, vagy pedig a munkát, a munkaerőt a résztulajdonos, a kisvállalkozó jussaként értékén, vagy közel értékén lehet megfizettetni.

A munkaadók és a munkavállalók között változatos módszerekkel folyik a harc a tulajdonért, a hatalomért, a befolyásért és mindenekelőtt az időért. A tét, hogy a munkás ideje – ez az anyagi, kulturális és morális érték – hivatalos munkaidővé változik-e, amelyben elveszti a munkaereje és személye feletti rendelkezés lehetőségét, vagy pedig szabadidővé, amelyet saját hasznára, birtoka és személyisége univerzális és szabad építésére és művelésére használhat fel.

cán sokkal nehezebb a család és a munka összeegyeztetése, mint a 80-as évek második gazdaságával átítatott redisztributív hiánygazdaságában lehetett.

Munkaerő-piaci tendenciák az 1990-es években

A gyermeket vállaló nők gazdasági státusainak vizsgálatát megelőzően röviden áttekintjük a munkaerőpiac, és azon belül a női foglalkoztatás alakulását.¹³ A 90-es évek a munkaerőpiac radikális összeszűkülésének időszaka: 1990-ben a 15–59 éves férfiak 83,3%-a, a 15–54 éves nők 75,5%-a foglalkoztatott. 1993-ben már 66,1, illetve 60,3, és 1996-ban 64,2, illetve 54,1%-ot adnak ki a megfelelő arányok. (Nagy, 2001:53) Ezt követően a férfiak arányszáma alig változik, illetve 1999-ben kezd emelkedni. A radikális összeszűkülés tehát döntően a 90-es évek elejére esett, ám különösen a nők esetében a későbbiekben tovább csökkent. A nőket tekintve a mélypont 1997-ben volt.

Mivel a születések döntő többsége a húszas éveikben járókra esik, ezért érdemes közelebbről is megvizsgálni a fenti korcsoporton belüli megoszlások alakulását. (1. táblázat) A 20–24 évesek foglalkoztatottsága igen erőteljesen lecsökkent, ám ebben döntő szerepet játszott a nők erőteljesen növekvő részvétele az oktatási rendszerben. (Nagy, 2001:46)

A munkaerőért folyó harcban a munkavállalók célja az, hogy a rögzített vagy a normarendezés és a gépesítés következtében esetleg csökkenő munkaerőár mellett minél több munkaerőt takarítsanak meg, vigyenek haza, vagy használjanak fel saját szükségleteik szerint, még a hivatalos munkaidőn belül, kivonják a munkaadó felügyelete alól, függetlenül munkakörüket az előjárók döntéseitől. A harc eredménye, majd bázisa a munkavállaló résztulajdona az első ökonómiától elfoglalt, visszafoglalt birtokrész, a „második otthon”.

Ez azt jelenti, hogy a munkahely, az üzem otthonossá, a munkás otthonához hasonlóvá válik, berendezkedik benne, mint saját műhelyében, mint saját földjén, ízlésének, adottságainak és tudásának megfelelő és kifizetődő munkafajtákból alakítja ki a profilját, a munkavégzés ritmusát egyéni ritmusához próbálja idomítani, egyszóval a munkaidőt életének elviselhető részévé igyekszik tenni, részben azért, hogy saját idejévé, szabad idővé teszi. Ebben a szabadidőben étkezik, pihen, ügyeit intézi, kapcsolatokat teremt, és azokat fenntartja, közéletet él, kikapcsolódik, sőt ünnepel, információkat szerez, érdekeinek védelmét, a szolidaritás nem hivatalos szervezeteit szervezi – vagyis nem dolgozik.” (Zsille, 1993 [1980]:225–226.)

¹³ Ebben támaszkodunk Nagy (2001) cikkére.

Szerepváltozások

1. táblázat

A nők foglalkoztatottságának alakulása 1990–2000 (%)

Év	Munkaerő-mérleg szerint		Munkaerő-felmérés szerint		
	15–54 éves	15–54 éves	15–39 éves	20–24 éves	25–29 éves
1990	75,5	–	–	–	–
1991	72,3	–	–	–	–
1992	66,8	60,8	54,2	54,0	55,0
1993	60,3	57,7	50,6	49,7	51,9
1994	57,4	56,1	49,3	49,2	53,0
1995	55,4	53,8	46,1	47,2	49,0
1996	54,1	53,0	44,5	43,0	47,1
1997	53,2	52,8	44,3	43,8	48,4
1998	53,7	55,1	47,5	47,6	52,5
1999	–	56,8	48,5	48,0	54,3
2000	–	57,4	48,8	45,8	56,2

Forrás: 1990–1998 Nagy (2001:53); 1999–2000, illetve női korcsoportok saját számítás.

Míg 1992-ben 13,5%-uk, addig 1998-ben 22,3%-uk volt diák. A munkanélküliek aránya tehát csak enyhén emelkedett, a csúcspontot 1994–95-ben érte el. A „későhuszasok” (25–29 évesek) aktív munkaerő-piaci részvétele a teljes időszakot tekintve jóval kevésbé csökkent. A legalacsonyabb arányszám az ő esetükben is az 1995. évi, ám 2000-ben már valamivel többen foglalkoztatottak, mint 1992-ben.

A munkaerőpiac egy másik jellegzetessége – a nők és férfiak kereseti különbsége – is fontos adalékot szolgáltat majdani elemzésünkhöz. Köztudott, hogy a férfiak átlagbére magasabb, mint a nőké. Elemzésünk szempontjából annak van külön jelentősége, hogy hogyan alakult a női és férfi bérek közötti egyenlőtlenség. Galasi vizsgálatai szerint 1992 és 1996 között némileg csökkentek a nők és férfiak keresetei közötti különbségek. Öt év alatt a 80% körüli arányról 85% fölötti arányára módosult a női és férfi bérhányados az átlagkeresetek alapján. (Galasi, 2001:25) Mindebből arra is következtethetünk, hogy a női keresetek családi költségvetésen belüli részaránya vélhetőleg emelkedett, de majdnem biztos, hogy nem csökkent.¹⁴ Ezek után térjünk rá vizsgálatunk tulajdonképpeni tárgyára, és vizsgáljuk meg *a gyermeket szülő nők gazdasági státusának változását*.

¹⁴ A részarány ugyanis függ a családi gazdasági aktivitási profilokban bekövetkezett változásoktól is.

A termékenység tendenciái a radikálisan átalakuló munkaerő-piaci körülmények között

Nem lehet meglepő, hogy a radikális munkaerő-piaci átrendeződés hatásai egyértelműen megnyilvánultak a gyermeket vállaló anyák gazdasági aktivitási státuszának megoszlásában. Az átalakulás fordulópontján, 1990-ben a gyermekek négyötöde (80,7%) foglalkoztatott anyától született, 7,5%-uk éppen gyesen/gyeden volt, valamivel több, mint egytizedük (10,8%) háztartásbelinek minősült. (2. táblázat) Az egyéb inaktív kereső, illetve eltartott státusúak részaránya nem volt számottevő. Három évvel később, 1993-ben, a nagy munkanélküliségi hullám első évét követően, már 15%-kal alacsonyabb a foglalkoztatott anyák részaránya az összes gyermekvállalást tekintve. A munkanélküliek közel egytizedes (9,2%) részaránya, és az inaktívak közel egyhuzados részaránya (4,5%) felelős alapvetően az arányeltolódásért, ám némileg emelkedett a gyesen/gyeden lévők gyermekvállalási kedve is.

2. táblázat

Élveszületések az anya gazdasági aktivitása szerint 1990–2000 (%)

Év	Aktív Kereső	Gyesen/gyeden	Munka-Nélküli	Háztartásbeli	Egyéb inaktív kereső, eltartott	Összesen* N
1990	80,71	7,46	–	10,76	1,07	124 655
1991	78,98	7,17	–	11,01	2,85	125 630
1992	72,37	8,19	–	9,87	9,57	119 750
1993	65,70	10,08	9,18	10,53	4,52	116 954
1994	63,69	9,97	9,28	11,77	5,28	115 522
1995	62,31	10,03	8,44	12,78	6,45	111 950
1996	59,17	10,36	8,81	14,73	6,93	105 146
1997	56,64	10,60	8,89	15,68	8,18	99 640
1998	56,43	11,62	8,37	15,76	7,81	96 716
1999	59,11	13,68	6,40	15,75	5,06	94 281
2000	60,71	12,50	6,04	15,83	4,92	97 345

* Az Összesen adatok némileg eltérnek a Demográfiai évkönyvben található éves adatoktól, mert nem minden esetben szerepel gazdasági aktivitási státus az anya adatai között.

A tömeges munkanélküliség tartós jelenséggé válását követően a gyermeket vállaló anyák között nem emelkedett tovább a munkanélküliek részaránya, sőt a 90-es évek végén némi csökkenés is tapasztalható. Ez kisebb részben (talán) a munkanélküliségi biztosítási rendszerben bekövetkező változásokból, nagyobb részben a foglalkoztatottak és a gyesen/gyeden lévők növekvő gyermekvállalási hajlandóságából adódott. (Ha ugyanis a munkanélküli biztosítási rendszer lenne alapvetően felelős, akkor a 90-es évek

végén növekednie kellett volna az egyéb eltartottak gyermekvállalási hajlandóságának, ám ez nem következett be.) A háztartásbeli nők, illetve az egyéb eltartotti státusban lévő nők részaránya a gyermeket szülő nők között 1997-ig növekedett. E két kategóriához tartozók aránya az 1990-es 12%-ról 1997-re közel 24%-ra nőtt, ami 2000-re 20% alá csökkent. Még azt kell megállapítanunk, hogy a vizsgált időszak utolsó két évében a gyermeket vállaló nők között a foglalkoztatottak aránya újra érzékelhetően emelkedett. Az anyák gazdasági státusában bekövetkező változások tehát első megközelítésben egybeesnek a munkaerő-piaci változásokkal.

Fenti táblázatunk pontos, ám a női korcsoportok eltérő nagysága és változó gazdasági aktivitása miatt nem mutatja hűen a nők gyermekvállalási hajlandóságának alakulását. Pontos képet akkor kapunk, ha figyelembe vesszük, milyen volt az érintett nők korcsoportjainak létszáma és gazdasági aktivitási státus szerinti megoszlása. E munka elvégzéséhez a termékenységet leíró népmozgalmi adatokat a Munkaerő-felmérés adataival kellett egybevetni. A két adatrendszer harmonizálása során többféle korlátozással és feltételezéssel kellett élnünk.

Először is a Munkaerő-felmérés, illetve a népmozgalmi adatok kategóriáit tekintettük át. Megállapítottuk, hogy a két adatszerben eltérő módon definiált foglalkoztatotti kategóriák miatt a munkanélküliség és termékenység kapcsolata nem elemezhető. Úgy döntöttünk, hogy ezért a dolgozatban elemzésünk döntően a foglalkoztatott nőkre irányul. Másodszor úgy gondoltuk, hogy a gazdasági aktivitás szerinti gyermekvállalási hajlandóság méréséhez az adott évi születeket nem az adott évi, hanem az *előző évi* gazdasági aktivitási státushoz érdemes mérni. Természetesen ez is torzít, de megítélésünk szerint kevésbé, mintha a szüléskori időpillanatban meglévő megoszlásokhoz viszonyítanánk az anyák státusát. (Elméletileg korrekt megoldást a gyermekvállalási és gazdasági státus szerinti életút-történet adhatna.) Harmadszor, mivel a referenciasokaság elemszámai alacsonyabbak a szükségesnél, a születések alakulását csak a 15–39 éves női népességre vizsgáltuk. Ugyanakkor az ezer nőre jutó megfelelő kategóriák szerinti születési arányszámokat ötéves korcsoportokra külön is elkészítettük. Negyedszer az elemzési idő lerövidítését jelenti, hogy Munkaerő-felvételi adatokkal 1992-től rendelkezünk. E négy feltételnek megfelelően számoltuk ki az ezer foglalkoztatott nőre jutó születési arányszámokat. Táblázatunk az arányszámokat rögtön összesen és korcsoportok szerinti ötéves bontásban is közli.

Milyen alapvető tendenciákat olvashatunk ki az Összesen oszlop arányszámainak alakulásából? A foglalkoztatott státusban lévők gyermekvállalási hajlandósága *folyamatosan és töretlenül csökkent*. 1993-ban ezer 15 és 39 év közötti nőre 76,4, 2000-ben 69,3 gyermek jutott. A mélypontot 1999 jelentette 66,6 gyermekkel. Ez egyértelműen azt jelenti, hogy *a gyermeket vállaló anyák között nemcsak azért csökkent a foglalkoztatottak részaránya, mert*

csökkent az anyák aktív munkaerő-piaci jelenléte, hanem mert csökkent a munkaerőpiacon belül maradó nők gyermekvállalási hajlandósága is. Érdemes arra felhívni a figyelmet, hogy 1993 és 1994 között még némileg nőtt a foglalkoztatottak gyermekvállalása, és a csökkenés csak 1994-ben indul el, amely folyamat 1995 után erősödik fel és 1999-ig tart. 2000-ben viszont már közel 3-mal nőtt az ezer foglalkoztatott nőre jutó élveszületések száma. Az 1999-ben újra visszaállított gyed, amely elsősorban a foglalkoztatott anyák gyermekvállalási hajlandóságát hivatott emelni, első megközelítésben mint-ha hozzájárult volna ahhoz, hogy a negatív tendencia megváltozzon, ám hatását még csak korlátozott mértékben tudta kifejteni.

3. táblázat

Ezer 15–39 éves nőre jutó élveszületés az anya korcsoportja szerint, 1993–2000
(Ezer foglalkoztatott nőre jutó gyermekszületés)

Év	15–19 éves	20–24 éves	25–29 éves	30–34 éves	35–39 éves	Összesen
1993	95,9	157,3	151,9	45,5	14,0	76,4
1994	95,8	154,5	161,1	49,8	14,4	78,4
1995	80,9	143,6	154,1	51,2	13,4	76,4
1996	74,7	132,1	145,4	54,9	12,3	73,1
1997	67,1	119,5	136,4	52,1	12,6	69,4
1998	64,7	101,8	127,1	58,7	13,2	68,6
1999	48,4	85,2	117,6	58,2	15,6	66,6
2000	56,9	75,7	128,1	64,5	17,5	69,3
Változás (2000–1993)	-39,0	-81,6	-23,7	19,0	3,5	-7,1
Mélypont	48,4	75,7	117,6	45,5	12,3	66,6
Változás 1993-tól a mélypontig	-47,5	-81,6	-34,3	0,0	-1,7	-9,8

Forrás: Saját számítás a népmozgalmi adatok és a Munkaerő-felmérés adatainak felhasználásával

Vizsgáljuk meg külön *korcsoportok szerint* is, hogyan alakult az ezer foglalkoztatott nőre jutó gyermekszületések aránya! A 20–24 éves korosztályban *maig nem állt meg a csökkenés*, hiszen míg 1993-ban 157 gyermekszületés jutott ezer foglalkoztatottra, addig 1998-ban 102, egy év múlva 85, végül a vizsgált periódus utolsó évében, 2000-ben 76. 1998 és 1999 között volt a legnagyobb csökkenés: ezer foglalkoztatottra jutó 16 gyermekkel csökkent a gyermekvállalási hajlandóság. Abban a korosztályban, a 25–29 éves nők között, ahol ma legnagyobb a gyermekvállalási hajlandóság, a csökkenés kisebb volt: 1993 és az 1999-es mélypont között 34 gyermekkel csökkent az ezer foglalkoztatottra jutó gyermekvállalás. Ezt követően egy év

alatt tízzel növekedett, így 2000-ben ezer „késő-húszéves” női foglalkoztatottra 128 gyermekszülés jutott. A harmincasoknál nem beszélhetünk csökkenésről, sőt a vizsgált időszakban a 30–35 éveseknél 19-cel nőtt az élveszületési arányszám, ami 2000-ben 64 újszülött/ezer foglalkoztatotton állt. A legfiatalabb, *15–19 éves korcsoportban* is 1999-ig folyamatos volt a csökkenés, az arányszám 96-ról a felére, 48-ra esett, az utolsó vizsgált évben pedig kilenccel emelkedett. A korcsoportok arányszámait alapján megállapíthatjuk, hogy a szülőképes korú foglalkoztatott nők gyermekszüléseinek csökkenése mögött kohorsz-specifikus különbségek állnak: a 30 év alattiaknál 1999-ig dinamikus és egyenletes csökkenés, jóllehet igen eltérő ütemben, 1999-et követően a 20–24 éves korcsoportokat kivéve egyértelmű javulás tapasztalható. Az alapvető tendenciák és korcsoportokra jellemző folyamatok alapján többféle feltételezést is megfogalmaztunk.

Egyértelműnek tűnik számukra, hogy a munkaerőpiac redukciója és minőségi átalakulása (túlkeresletből túlkínálatba) azzal a következménnyel járt, hogy a szülőképes foglalkoztatott nők *visszafogták* gyermekszüléseiket. E visszafogás *nem „sokkszerű”, hanem fokozatos volt*, ami különösen jól látható a két huszonéves korcsoportban, amelyek a gyermekvállalás arányszámának országos alakulásában meghatározó szerepet játszanak. A gyermekvállalási hajlandóság megváltozása nem igazán köthető adott évhez, azaz intézkedés(csomag)hoz. Ezért azt feltételezzük, hogy folyamatos alkalmazkodás (mintaterjedés) révén valósult meg.¹⁵

Ez egyben arra is utal, hogy az első gyermekvállalás és a munkakezdés közé egy hosszabb munkavállalói periódus ékelődik be. (Ez a hipotézis azonban a későbbiekben tesztelést igényel!)

Az eredmények a *közgazdasági* megfontolásokat látszanak igazolni, amelyek szerint a romló munkaerő-piaci körülmények között romlanak a visszaintegrálódás esélyei, és ezért csökken a gyermekvállalási hajlandóság. Kérdés azonban, hogy miért nem állt be hamarabb javulás? Ha ugyanis a munkaerő-piaci esélyek mértékének a korcsoportos női foglalkoztatási arányokat feleltetjük meg (ld. *1. táblázat*), akkor a szülőképes korú nők csoportjaiban, és különösen a húszas éveikben járó nők esetében már 1996–1997 után javultak a munkaerő-piaci perspektívák. Talán a *jövedelmi hatást* kell itt figyelembe venni. Mint említettük, a vizsgált időszakban javult a női-férfi bérhányados, és a gyed is megszűnt 1996-ban, vagyis a foglalkoztatott nők gyermekvállalása 1996 után egy család szempontjából sokkal nagyobb jövedelemkiesést jelentett, mint azelőtt. Ezt támasztják alá azon vizsgálataink, amelyek a legfontosabb folyamatos anyasági juttatások különböző bérkategóriákhoz való arányának alakulását mutatják 1995 és 2000 között. (*4. táblázat*)

¹⁵ Itt nem tárgyalt kutatási eredményeink szerint a Bokros-csomag leginkább az anyasági ellátásban részesültek gyermekvállalását fogta vissza.

Az anyasági juttatásokat az átlagbérhez szokás viszonyítani. E méréseket mi is elvégeztük, ám kiegészítettük azzal, hogy a mindenkori gyes és átlagos gyed értékét különböző női átlagbérekhez viszonyítottuk. A gyes és gyed értékének bérekhez viszonyított aránya az ellátási formák logikájából adódóan eltér. A gyed átlagbérhez viszonyított aránya a gyes több mint másfélszerese. (4. táblázat) Míg például 1995-ben a gyes értéke a bruttó átlagbér közel egyötödét tette ki, addig a gyed értéke egyharmadát (32,9%). A gyermekvállalási hajlandóság szempontjából azonban sokkal fontosabbnak tartjuk, ha a gyes, illetve gyed értékét a *női korcsoportos* bérekhez viszonyítjuk. Az esetleges jövedelmi hatás ugyanis így érzékelhető jobban, hiszen ez az arány jobban mutatja, hogy a gyermeket vállaló anyáknak milyen jövedelemkieséssel kell számolniuk.

4. táblázat

A gyes és a gyed értékének változása különböző átlagbérekhez viszonyítva (%)

Év	Átlagbér		Nők átlagbére		Korcsoportos női átlagbérek					
	gyes	gyed	gyes	gyed	20–24		25–29		30–34	
	gyes	gyed	gyes	gyed	gyes	gyed	gyes	gyed	gyes	gyed
1995	19,8	32,9	22,2	36,8	28,9	47,6	23,5	39,1	23,4	38,3
1996	19,8	32,9	22,5	37,3	30,8	51,0	25,2	41,8	24,7	41,0
1997	21,2	–	23,9	–	33,3	–	26,4	–	25,8	–
1998	19,8	–	22,3	–	30,1	–	23,9	–	24,0	–
1999	18,7	–	21,1	–	28,5	–	22,4	–	22,4	–
2000	18,4	35,0	20,8	39,6	28,5	54,4	21,4	40,1	21,9	41,7

Forrás: Saját számítás.

A 4. táblázat alapján két összefüggést állapíthatunk meg. Egyrészt fiatalabb korban a gyermekszületést követően kisebb a kiesés, mint idősebb korban. Vagyis a gyermekvállalás ellen ható jövedelmi hatás az idősebb korban tűnik erőteljesebbnek.¹⁶ Másrészt a gyes eltörlésével egy jelentékeny társadalmi csoportot tekintve 1996-ot követően nagyon erőteljes romlásnak kellett bekövetkeznie. Vagyis: ha a jövedelmi hatás létezik, akkor 1997-től erősödni kellett a halasztásnak a foglalkoztatott nők gyermekvállalási döntéseiben (csökkenő hajlandóság). Másrészt a teljes időszakot tekintve az idősebb nőknél erősebbnek tűnik a keresetkiesés (jövedelmi hatás), tehát inkább körükben kellett volna csökkennie a foglalkoztatott nők gyermekvállalási hajlandóságának. Ez utóbbi nincs így, mert láttuk, hogy a 20–24 éves foglalkoztatottak gyermekvállalási hajlandósága sokkal radikálisabban csökkent. Változást a dinamikában, periódushatást csak nagyon korlátozott

¹⁶ Persze minden mást figyelmen kívül hagyva, így például a férjek keresetét. Ugyanakkor azt is feltételezhetjük, hogy az idősebb férjek többet keresvén a teljes háztartási költségvetésből kieső jövedelmi részarány nem biztos, hogy nő.

mértékben láthatunk. Ilyen például a 20–24 évesek 1997–98 közötti kiugróan magas gyermekszám-csökkenése. (Ld. 3. táblázat) Adataink tehát nem igazán erősítik meg a jövedelmi hatásról kialakított elképzeléseinket.

Végül felmerül a kérdés, hogy mit tudunk mondani az 1990 és 1992 közötti időszakról. A teljes termékenységi arányszám csak alig változott, az anyák foglalkoztatottsági státusa annyival csökkent le (90%), amennyivel a munkaerőpiacon a munkaerőmérleg alapján csökkent a 15–54 éves nők foglalkoztatottsági aránya (88%). (Vö. 1. táblázat) Azt feltételezzük tehát, hogy a gyermekvállalás gazdasági aktivitás szerkezete a rendszerváltás első két évében nem változott (az 1990–92 évek születései az 1989–1991 közötti gyermekvállalási döntések eredményei). A mintaváltás – a döntéseket tekintve – 1991-ben kezdődött el.

Számít-e a férjek aktivitási státusa?

A közgazdasági szakirodalom feltételezései szerint a férfiak a *jövedelmi hatáson* keresztül befolyásolják a termékenységet.¹⁷ Minél magasabb a férjek jövedelme, annál kevésbé terhelik a háztartás költségvetését a gyermekszületéssel fellépő költségek. Ugyanakkor a 90-es évek közepén Kelet-Németországban elvégzett vizsgálatok nem tudták e feltételezett hatást kimutatni. A Nyugat-Németországban korábban mért eredménnyel szemben a kelet-német férfiak jövedelmi helyzete nem igazán hatott a feleségek gyermekvállalására. (Witte–Wagner, 1995) A szerzők azt állapították meg, hogy a férjek jövedelmi hatását lerontotta a feleségek foglalkoztatottságának hatása. „Minél több volt a kelet-német férfiak jövedelme, annál kisebb valószínűséggel született gyerekek a rákövetkező évben.”

Sajnos a fenti hipotézis teszteléséhez nem állnak rendelkezésre megfelelő adatok. Ugyan a népmozgalmi adatok is szolgáltatnak információt a férjek státusairól, ám azok bizonytalanabbak,¹⁸ mint az anyák adatai. A másik korlátozó tényező, hogy nem rendelkezünk megfelelő képpel a teljes népesség és az egyes korcsoportok megoszlásáról. Ennek ellenére azt reméljük, hogy az apák gazdasági státusának számításba vétele újabb információkkal szolgálhat a gyermekvállalás társadalmi szerkezetéről.

A feltételezett hatásmechanizmus a már említett jövedelmi logikán alapul: az aktív férjek esetén nagyobb a valószínűsége a gyermekvállalásnak, mint az inaktív férjek esetében. A gazdasági logika szerint ez mind az aktív,

¹⁷ Természetesen számtalan egyéb módon is, hiszen a gyermek vállalása feltételezéseink szerint családi ügy, tehát nem kizárólag a nő döntése.

¹⁸ Sokkal nagyobb számú az ismeretlen.

mind pedig az inaktív státusú nőkre egyformán hat. Első lépésben tekintsük át a férjek/társak¹⁹ gazdasági aktivitásának alakulását.

Az apák gazdasági aktivitását tekintve egyértelmű tendenciák bontakoznak ki előttünk. (5. táblázat) 1990-től egészen 1997-ig csökkent a foglalkoztatott apák részaránya, majd azt követően növekedett. Ezért az első időszakban a munkanélküli apák, majd az ismeretlen státusú apák látszanak felelősnek. A munkanélküli apák részaránya 1993-ban a legmagasabb, azt követően pedig csökken. (Az egyéb státusúak 1992-ben tapasztalt kiugró arányszáma a munkanélküliek ide történő besorolásából adódik.) Az egyéb státusú férjek 3 és 4% közötti mozgása stabilnak tekinthető. Végül pedig nőtt az „ismeretlen” státusú apák részaránya is (8,2-ről 14%-ra), ami részben a házasságon kívüli születek növekvő részarányának köszönhető.²⁰

5. táblázat

Az apák gazdasági aktivitásának jellemzői* (%)

Év	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Egyéb	Ismeretlen	Összesen
1990	90,5	–	1,3	8,2	100
1991	87,1	–	3,9	8,9	100
1992	79,8	–	11,6	8,5	100
1993	74,7	12,5	2,6	10,2	100
1994	74,1	11,9	2,9	11,0	100
1995	73,6	11,0	3,9	11,5	100
1996	72,4	11,1	4,2	12,3	100
1997	71,5	10,9	4,6	13,0	100
1998	72,1	9,9	4,3	13,7	100
1999	74,7	7,9	3,4	14,0	100
2000	75,7	7,1	3,2	14,0	100

* A munkanélküli státust csak 1993-tól regisztrálják a születési lapok. A munkanélküliek korábban vélhetőleg az egyéb kategóriában szerepeltek.

A foglalkoztatott apák trend-adatai első megközelítésben nem utalnak arra, hogy növekedett volna az apák aktivitási státusának fontossága, azaz az általános jövedelmi hatás mechanizmusának fontossága. Ugyanakkor, ha figyelembe vennénk a munkaerőpiac szűkülésének tényeit és az apák korcsoportos foglalkoztatottsági rátáit, akkor árnyaltabb képet kapnánk. Ha a 15–59 éves férfiak teljes foglalkoztatási arányaival módosítjuk a táblázatok trend-adatait, azt kapjuk, hogy egészen 1995-ig növekedett a foglalkoztatási arányra jutó foglalkoztatott apák hányadosa. Azt követően némileg csökkent, majd újra emelkedett. Am a foglalkoztatott apák részaránya mindig

¹⁹ A házasságon kívüli születek esetén is megkérdezzük az apák munkaerő-piaci státusait. Nem lehetünk azonban biztosak abban, hogy ők a feleségekkel együtt élnek-e!

²⁰ Ugyanakkor ez a részarány sokkal alacsonyabb, mint a házasságon kívüli születek 30%-os aránya.

közel 10 százalékponttal magasabb volt, mint a teljes 15–59 éves férfi népesség foglalkoztatottsága. Nyerhetünk-e újabb információkat, ha az anyák és az apák munkaerő-piaci státusát együtt vetjük össze? Hogy a kérdésre válaszoljunk, vizsgáljuk meg, változott-e a foglalkoztatott, illetve munkanélküli apák és a gyermekvállaló anyák gazdasági státusainak relációja.²¹

A *foglalkoztatott apák* feleségeinek megoszlását (6. táblázat, első oszlop) a korábban az összes gyermeket vállaló nő arányszámaihoz (2. táblázat, első oszlop) viszonyítva megállapítható, hogy közöttük az átlagosnál magasabb a nők foglalkoztatása. A munkanélküli apák feleségeinek foglalkoztatási aránya nem csak a foglalkoztatott apákénál, de az átlagosnál is sokkal alacsonyabb. Továbbá a munkanélküli apák családjában a feleségek foglalkoztatottságát tekintve egy egyértelmű tendenciát vehetünk észre: egyre erőteljesebben látható egy olyan gyermekvállalási minta, amikor sem az anya, sem pedig az apa nem foglalkoztatott. A növekedés mértékének becslése azért lehetetlen, mert sem az apák státusáról nincs pontos képünk, sem az adott népességen belüli családi aktivitási profilokról. Az arányszámok azonban mindenképpen arra utalnak, hogy a gazdasági aktivitás szerepe nem minden családtípusban játssza ugyanazt a szerepet. Míg a gyermeket vállaló családok döntő többségében²² vélhetőleg nőtt annak valószínűsége, hogy gyermekvállaláskor mind az apa, mind pedig az anya foglalkoztatott, addig a gyermeket vállalók egy kisebbségében nőtt az olyan gyermekvállalás, amikor sem az apa, sem pedig az anya nem foglalkoztatott. Ez mindenképpen a

6. táblázat

Az anyák gazdasági státusainak megoszlása 1990 és 2000 között, foglalkoztatott és munkanélküli apák esetében (%)

Év	A gyermek megszületésekor foglalkoztatott apák feleségei/élettársai milyen arányban voltak foglalkoztatottak	A gyermek megszületésekor munkanélküli apák feleségei/élettársai milyen arányban voltak foglalkoztatottak
1993	73	49
1994	71	46
1995	71	45
1996	68	42
1997	66	38
1998	65	36
1999	66	35
2000	69	35

²¹ Logikailag az lenne a helyes, ha az egyes anyai státushoz rendelnénk az apai státusokat. Mivel azonban az apáknál két értelmezhető gazdasági státust találunk, az apák státusához rendeltük az anyák státusát.

²² Az apák foglalkoztatási státusát tekintve körülbelül háromnegyedében.

gyermekvállalási *magatartás polarizálódására*, többféle gyermekvállalási gyakorlat egymás mellett élésére utal. A polarizálódásra utal, hogy a foglalkoztatott anyák szülőtársainak foglalkoztatási aránya csak 1993-ig csökkent, 1993 és 1998 között stabil maradt, onnan újra elkezdett növekedni.

A címben felvetett kérdésre, „számít-e a férjek aktivitási státusa”, adataink alapján pontos választ nem adhatunk. Azt feltételezzük, hogy igen, ám nem mindenütt egyformán. A polarizálódási hipotézis ugyanis azt feltételezi, hogy a népesség döntő többségénél a férjek foglalkoztatottsága a gyermekvállalás előfeltétele, ugyanakkor egy kisebbség esetén nem zárható ki, hogy a gyermekvállalással járó családi juttatások éppen a férjek foglalkoztatáson való kívül rekedése esetében ösztönöznek gyermekvállalásra. (Gyenei, 1998)

Összefoglalás: a nők gazdasági aktivitási státusának hatása

Tanulmányunkban arra kerestünk választ, hogy milyen a kapcsolat a szülőképes korban lévő anyák (gazdasági) státusa és gyermekvállalása, a munkaerőpiac és a termékenység között. Az alkalmazott módszer segítségével sikerült lényeges kapcsolatokat kimutatni. *A foglalkoztatott nők gyermekvállalási hajlandósága egyértelműen csökkent.* A foglalkoztatott anyák gyermekvállalási hajlandóságának csökkenése egyértelműen arra utal, hogy a mai munkaerő-piaci körülmények közepette sokkal több a gyermekvállalással szembeni ellenőztöző, mint a rendszerváltást megelőzően. A korcsoportos arányszámok pedig a mintaváltás azon jellegzetességére hívják fel a figyelmet, hogy a nők gyermekvállalását egyre nagyobb valószínűséggel előzi meg egy stabil foglalkoztatottként eltöltött időszak. Vagyis nem csak a gyermekvállalási kor kitolódásáról kell beszélnünk, hanem megváltozik a női életút szekvenciális rendje: a gyermekvállalás elé egy (hosszabb) foglalkoztatási periódus ékelődik be. Azt is kimutattuk, hogy (csak) a 25 év feletti foglalkoztatott nők esetében indult meg az 1999-es mélypont után a gyermekvállalási hajlandóság javulása.

Ezen alapvető trendek a gyermekvállalás gazdasági megközelítését látشانak alátámasztani, amely a romló munkaerő-piaci körülmények közepette a termékenység visszaesését várja. Ugyanakkor az 1996 után javuló női foglalkoztatási arányok, illetve az a tény, hogy a trendváltás 1999 után az idősebbeknél tapasztalható, a mikroökonómiai érveléssel szembenállónak tűnik.

Adataink nem mondanak ellent, ám közvetlenül nem is igazolják azt a feltételezést, hogy a túlkeresletes munkaerőpiacból a túlkínálatiba való átmenet, illetve az ahhoz való alkalmazkodás gátolja a gyermekvállalást. Azt a feltételezést azonban, hogy a munkanélküliségtől való félelem a nőket az

alternatív anyai szerep és státus felvállalására ösztönözte volna, biztosan elvethetjük.

Irodalom

- Andorka R., 1987: Gyermekszám a fejlett országokban. Budapest, Gondolat.
- Galasi P., 2001: A női-férfi kereseti különbségek Magyarországon, 1992–1996, in: Statisztikai Szemle 79. évf. 1.sz. pp. 18–34.
- Gábos A., 2000: Családok helyzete és családtámogatások a kilencvenes években, in: Kolosi-Tóth-Vukovich, szerk.: Társadalmi riport. Budapest, TÁRKI, pp. 99–124.
- Gábos A.–Tóth I. G., 2001: A gyermekvállalás támogatásának gazdasági motívumai és hatásai, in: Népesedés és népeséspolitikai, szerk.: Cseh-Szombathy L., Tóth P. P.), pp. 98–138.
- Gyenei M., 1998: A „stratégiai gyerek”. Népszabadság, 1998. 11. 14.
- Kamarás F., 1996: Európai Termékenységi és családvizsgálat. Budapest, KSH.
- Kamarás F., 2001: Családalapítás és gyermekvállalás az 1990-es években és az ezredfordulón. Demográfia, XLIV. évf. 1–2. sz. pp. 44–73.
- Kapitány B., 2001: Az értékebeállítódások különbségei különböző kohorszokban és életkorokban. Kézirat.
- Kontos, S.–Walszer, K., 1993: A női munka sajátos jellege (Fordította: Kerékgyártó B.), in: A mindennapi élet ökonómiája. KJK, pp. 125–132.
- Kohli, M., 1993 [1985]: A foglalkozási életút intézményesülése és individualizálódása. Replika, 9–10. szám, pp. 161–177. Németül először: KZfSS. 37. pp. 1–29.
- Kornai J., 1980: A hiány. Budapest, KJK.
- Lakatos J., 2001: Visszatérés a munkaerőpiacra a gyermekgondozási idő után. In: Statisztikai Szemle 79. évf. 1. sz. pp. 56–63.
- Nagy Gy., 2001: A nők gazdasági aktivitása és foglalkoztatottsága. in: Statisztikai Szemle 79. évf. 1. sz. pp. 35–55.
- Pieper, B. 1993: Az egyénközpontúság mint kutatási eljárás – az otthoni munka példáján (Fordította: Kerékgyártó B.). In: A mindennapi élet ökonómiája. KJK, pp. 143–172.
- Pongrácz T.-né, 2001: A család és a munka szerepe a nők életében. Kézirat.
- S. Molnár E., 1998: A munkahely biztonsága és a gyermekvállalás konfliktusai a 18–40 éves nők körében. Demográfia, XLI. évf. 2–3. pp. 206–232.
- Spéder Zs., 2001a: Szegénységi standardok, gyermekspecifikus depriváció, jóléti diszparitások. In: Spéder–Monostori, szerk.: Mozaikok a gyermekszegénységről. NKI Kutatási Jelentések, 69. szám, pp. 9–34.
- Spéder Zs., 2001b: A gyermekvállalás társadalomszerkezete. Kutatási zárójelentés a Szociális és Családügyi Minisztérium részére. Kézirat.
- Witte, J. C.–Wagner, G. G., 1994: East German Fertility: Demographic Transition and Democratic Change, <http://www.northwestern.edu/ipr/publications/>
- Witte, J. C.–Wagner, G. G., 1995: Employment and Fertility in East Germany after Unification, DIW Discussion Paper No. 125.
- Zsille Z., 1993: Fekete ökonómia, in: A mindennapi élet ökonómiája. KJK, pp. 217–234.